

KOVÁCS NÓRA – PUSKÁS-VAJDA ZSUZSA

SÉRTŐDÉS A CSALÁDBAN

Egy empirikus pilotkutatás szempontjai

Bevezetés

■ Írásunkban egy sokak számára talán ismerős és fontos, ám nehezen megragadható jelenség szociokulturális antropológiai vizsgálatának kezdeti kérdéseivel és dilemmáival foglalkozunk. Abban, hogy belekezdünk a családon belüli sértődésre összpontosító és valójában évek óta fontolgatott empirikus pilotkutatásba, szerepet játszott az a 2020-ban megjelent konferenciafelhívás, amely a mai magyar társadalom sértődöttségének kultúráit kívánta körüljárni. Felmerült számunkra a kérdés, hogy a közéletben és a politikában megfigyelhető sértődöttség gyökereit vajon nem érdemes-e az elsődleges tanulás közegében, a családban keresnünk.

Személyes tapasztalatok sora vezetett a kiinduló kérdéssel felvetéshez. Közülük az egyik legmeghatározóbb évtizedes barátokkal folytatott beszélgetések rendszeresen ismétlődő narratív panasz panelje volt: „Úristen, az apám/anyám/testvérem/házastársam már megint megsértődött, napok óta nem beszélünk.” Első interjúink alapján úgy tűnik, nem egyedi eset ez a magánéleti helyzet, amely minden érintett fél számára kellemetlen élmény, mégis ismétlődően bekövetkezik. Önmagában a lehetőség, hogy megtörténik, feszültséget, szorongást, félelmet ébreszt az érintettekben. A kutatásunk kezdete óta a vizsgálatba be nem vont személyeknek kísérletképpen feltett kérdésre, hogy „Mi jut eszedbe arról, hogy »sértődés a családban«?”, mindenkinek volt a témához kapcsolódó válasza.

A kutatás megtervezésében tehát egy tapasztalati jelenség által vezetődünk. E jelenség szerves részét alkotják a családon belüli kommunikáció jellegzetes, ismétlődő szekvenciái, egyes hasonlóan bekövetkező mikroszituációk. Alapfeltételezésünk szerint ezek létrejöttében meghatározóak bizonyos a családon belüli tanult mozzanatok, amelyek generációkon átívelő tanult viselkedésminták. Ezek az ismétlődő kommunikációs szekvenciák különféle lehetnek, és jellegzetes mintázatokba rendeződhetnek. E szekvenciák gyakori elemei, hogy a sértődött fél megszakítja a kommunikáció szokásos menetét egy vagy több családtaggal, esetleg minimálisra csökkenti a verbális kommunikációt, kerüli a szemkontaktust, miközben térben nem feltétlenül távolodik el a sértő féltől; és jellemző forgatókönyvet követ az is, ahogyan a sértődés véget ér.

A munkadefiníciónk szerint a családon belüli sértődésen olyan rokonságban álló, együtt élő vagy nem együtt élő családtagok közötti, rendszeresen ismétlődő magatartásformákat, viselkedési gyakorlatot, kommunikációt és mikroszituációkat értünk, amelyek során egy konfliktust vagy az egyik családtagra irányuló vélt vagy valós sértést, sérelmet, bántó megjegyzést vagy kritikát követően a sértett fél valamennyi időre megszakítja a kommunikáció egyes formáit. Fontos kiemelni, hogy azokra a rendszeresen ismétlődő helyzetekre fókuszáltunk, amelyek nem vezettek a kapcsolat végleges megszakadásához. Sok tényezőtől függ, hogy egy családon belüli sértődés után visszarendeződés vagy végleges szakadás következik-e be, mindenesetre a párkapcsolati terápia szakirodalmából tudjuk, hogy ezek a szekvenciák idővel annyira erodálhatják a kapcsolatot, hogy annak megszakadásához vezetnek.

Megközelítés, fogalmak

■ A kutatás tervezésének kezdetétől kérdés volt számunkra, hogy mely tudományterület szakirodalmával, fogalmi apparátusával, kutatási módszereivel közelítsünk ehhez a családi rendszerben meglévő¹ és az egyéni magatartásformák szintjén megjelenő, ám kétségkívül az egyéni szinten térben és időben is messze túlmutató gyakorlathoz. Irányadó volt számunkra a magyar történelmi értékszociológia megállapítása, amely a sértődést összekapcsolta térségünk történelmével és társadalmi viszonyaival. „A közép-kelet-európai elmaradottság századokon át olyan hatalmi viszonyokat örökített át, amelyek lehetetlenné tették az alávetettek számára a teljes értékű felnövekedést. A közép-kelet-európai társadalmakban az emberek megtanulták, és gyermekeiknek is áthagyományozták, hogy a túlélés záloga az alávetettség elfogadása, a kérés, a panaszkodás, a könyörgés, a hálálkodás, illetve a sértődés, a zúgolódás, a búslakodás.”²

A családon belüli sértődés mint az egyén életét nehezítő gyakorlati probléma funkcionális kezelésével a pszichológián belül a családterápiás szakirány foglalkozik.³ Az adatgyűjtés tervezésében támaszkodtunk Böszörményi-Nagy Iván transzgenerációs modelljére.⁴ Vizsgáljuk a kortársakkal való kapcsolatok mellett az úgynevezett aszimmetrikus és egymástól egy életen át függő rendszerekben, mint például a szülő–gyermek kapcsolatban megjelenő sértődést is. A családon belüli kommunikációs folyamatok ugyanakkor a kommunikációtudomány számára is izgalmas terepet kínálnak. Az árnyalt nyelvi közlések, a mediatizált kommunikáció megjelenése a családi sértődési folyamatokban, a testbeszéddel közölt érzelmek elemzése segít folyamatában bemutatni a jelenséget.

A bourdieu-i habituskonceptió és az eliasi folyamatszociológia⁵ megközelítésével és fogalmi apparátusuk alkalmazásával megragadhatónak, kontextualizálhatónak ígérkeznek a családi viselkedésmintázatok és kapcsolati struktúrák.

A családon belüli sértődés problémája a családok mindennapjaiban ragadható meg a belső feszültségek, a problémakezelés, a mindennapi élet megélt minősége területein. A kutatás tágabban a magyarországi családokra, ezen belül a kortárs és különböző generációkhoz tartozó családtagok közötti viszonyokra és ezzel összefüggésben a családtagok beállítódottságára és gyakorlataira irányul, ahol a gyakorlatokat a habitus mint stratégiákat generáló elv hozza létre,⁶ amely a múlt tapasztalataiból létrejött tartós és átadható diszpozíciók rendszere.⁷

A habitus bourdieu-i elgondolása éppen a nem tudatos, nem reflektált és nem feltétlenül racionális tartalmi mozzanatai⁸ miatt ígérkezik jól használható és kelőképpen rugalmas analitikus eszköznek a családon belüli sértődésként, sértődöttségként hivatkozott magatartásformák vizsgálatára, felfejtésére.

Kutatásunkban a család szociálintropológiai vizsgálatát, ezen belül az egyéni habitust kondicionáló családi kommunikációt, illetve a családtagok ennek következtében kialakult habitusainak komplementer elemekből álló közös halmazát vizsgáljuk. Emellett a bevéselt habituselemek beazonosítását és elemzését, továbbá e habituselemek tudatos megváltoztatását célzó gyakorlatok bemutatását kívánjuk elvégezni.

A családon belüli sértődés társadalmi jelentősége

■ Ez a viselkedésmintázat gyakran része és egyben akadály a családi kapcsolatok harmonikus működésének. Az ezekkel összefüggésben létrejövő és halmozódó kapcsolati stressz az egyén és a család életminőségét negatívan befolyásoló tényezők. Azért fontos ezt a jelenséget megvilágítani, mert – mint több interjúalanyunk is jelezte – az érintettek az elkerülhetetlen mindennapi normalitás részének vélték ezt a reflektálatlan, nem tudatos viselkedésformát. Azért véljük jelentősnek kutatói vállalkozásunkat, mert a téma nehezen hozzáférhető és megragadható, miközben nagy hatással van egyének, családok, tágabb kisközösségek mindennapjainak mi-

nőségére. Különösen releváns – bár az itt tárgyalt pilotkutatás határain kívül álló – probléma, hogy az egyéni és családi szinten megfigyelt viselkedési mintázat a családi életen kívül eső társadalmi szintereken is megjelenik-e.

A pilotkutatás

■ A családon belüli sértődés praxisának szélesebb körű megismerésére egy pilotkutatást terveztünk meg, negyvenfős mintával, negyven félig strukturált interjúval. A munka folyamatban van, a jelen szöveg írásának idején az interjúk kétharmada készült el. Családi, baráti kapcsolathálónkban kerestünk interjúalanyokat, jellemzően olyan személyeket, akik korábban meséltek a családjukban előforduló sértődés eseteiről. Az interjúk időtartama 1-4 óra volt, a beszélgetések személyesen vagy online valósultak meg. A beszélgetőpartnereink nyitottak voltak a beszélgetés lehetőségére, szívesen meséltek a számukra problematikus, alig reflektált mikroszituációkról. Akik vállalták a beszélgetést, őket magukat is foglalkoztatta a kérdés. A beszélgetések után – amelyekben barátaink mindannyian nagyon involváltan vettek részt – spontán módon mindenki azt fogalmazta meg, hogy a körbejárt probléma, azaz a családjukon belüli sértődés eddig nem látott vonatkozásai váltak számukra láthatóvá.

Kutatási mintánk nem reprezentatív. Törekedtünk arra, hogy a férfi–nő arány kiegyenlített legyen. Interjúalanyaink alapvető szociológiai mutatóik alapján meglehetősen homogén csoportot alkotnak, 40 és 60 év közöttiek, felsőfokú végzettségűek, és Budapesten élnek, viszonylag jó anyagi és társadalmi helyzetben. Valamennyien olyan személyek, akikről azt feltételezhetnénk, hogy „önmagukat művelő polgárként” saját magatartásuk, viselkedésük mozgatórugóival tisztában vannak.

A „Mi jut eszedbe, ha azt hallod: sértődés a családban?” beszélgetést indító kérdés után az alábbi területekre kérdeztünk rá az interjúban: a családra (a beszélgetés során érintett családtagok és családi viszonylatok számbavétele, a családtagok korcsoportja, iskolai végzettsége, foglalkozása, származása, lakóhelye; az együtt élő család tagjai). Igyekeztünk megismerni egy több generációra kiterjedő narratívát a sértődésről és ennek kapcsán megismerni a családon belüli sértődési gyakorlat elsajátításának helyzeteit. Bár ez lényegesen nehezebben felidézhető területnek bizonyult, rákérdeztünk a saját sértődés helyzeteire is. Ahol sikerült, felgöngyöltettük egy konkrét családi sértődés eseménymenetét, egészen addig a pontig, ahol a családi élet „visszazökken a rendes kerékvágásba”. Rákérdeztünk, mely családtagok szoktak megsértődni mely családtagokra (nem szerinti, generációs, rokonsági viszonylatokban; néhány esetben felmerült, hogy a sértődés nem a nukleáris, hanem a tágabb családban előforduló működési mód); illetve arra is, hogy ki az a családban, aki nem sértődik, esetleg nem sértődhet (ha van ilyen). Fontos volt megtudni, interjúalanyunk hogy ítéli meg saját és az általa felidézett családtagok sértődéseit, valamint azt is, mire jó, milyen célt szolgál ez a magatartásforma. Igyekeztünk kideríteni, kiviszik-e a sértődést a családon kívülre (baráti kapcsolat, iskola, munkahely), illetve mit gondolnak a kiváltó okokról és a feloldás módjairól.

Az itt tárgyalt előzetes kutatásunk empirikus adatfelvétele néhány vonatkozásban különleges. Interjúalanyaink zömével évtizedes ismeretségben, barátságban állunk, ezért már az interjúk elkészítése előtt nagyon sok előzetes, bennfentes ismerettel rendelkezünk róluk, családi hátterükről és a családon belüli sértődésekről. Részvételükkel bevallottan segíteni kívánták a munkánkat, és a segítő szándékon túl is involváltak voltak ebben a meglehetősen érzékeny témában. Előzetesen engedélyt adtak számunkra, hogy olyan részletekre is rákérdezzünk, melyekről korábbi kapcsolatunknak köszönhetően tudtunk. A családon belüli sértődés mint társadalmi praxis egyik fontos jellemzője, hogy öntudatlan, reflektálatlan mozzanatokat foglal magába. Ez jól tetten érhető volt az interjúk során, ahol a korábbiól ismert sértődésnarratívák nehezen voltak előhívhatók. Egy átlagos interjúhelyzet-

ben ezek a történetek a kérdező elől így rejtve maradtak volna, de a belekérdezésre adott előzetes felhatalmazás láthatóvá tette őket a kutatás számára. Az izgalmas interjúfolyamat gazdag, de interjúnként eltérő fókuszú anyagot eredményezett.

Etikai, személyiségvédelmi megfontolásból kutatásunk teljességgel anonimizált. Interjúalanyaink narratíváit kisebb egységekre bontva elemezzük. A zárótanulmányban az egyazon beszélgetőpartnertől származó idézett szövegrészek összekapcsolásának a lehetőségét elkerüljük. A pilotvizsgálat esetében a publikusan hozzáférhető adat maga a tanulmány szöveg, a kutatói narratíva. A nyers adatokhoz hozzáférők köre a két részt vevő kutató. Az anonimizált adatok helye a budapesti Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Merre vezetnek a családon belüli sértődés narratívái, az interjúszövegek?

■ A beszélgetést indító első kérdésre adott válasz jellemzően egy konkrét személyre történő utalás volt. A sértődés a gyerekkori családi élet része, szülői viselkedési minta volt; gyakrabban a szülők egymás közti sértődése fordult elő, ritkábban a szülői sértődés a gyerekek felé irányult. Mások sértődése általában könnyebben felidézhető, elmesélhető volt, mint a saját. Abban is eltérések voltak, hogy a saját vagy a mások megsértődésére emlékeztek-e könnyebben. A narratívákban három generáció szereplői jelentek meg. Minden generációban van legalább egy tovább élő megsértődés történet. Igazolódik az a feltevésünk hogy a megsértődés mint technika a habituselemek bevésoedése, a család intézményi kontextusában elsajátított készség.

A kommunikációs szekvenciák szakaszai eltérő intenzitásúak és időtartamúak. A verbális és a nem verbális kommunikáció teljes vagy részleges megszakítása, a testbeszéd, a metakommunikáció változásai, mindezek időtartama, kombinációi mentén válik szét és elemezhető a minta. A habitus komplex természetét mutatja, hogy bizonyos megváltozott kontextusokban (pl. vacsoravendégek érkeznek a családhoz) átmenetileg felfüggesztődik a kommunikációs formák megszakítása.

Nem feltétlenül nagy konfliktusok, gyakran – a hallgató számára – apró nézeteltérések eszkalálódnak megsértődéssé. A megsértődést generáló problémátípusok az alábbiak voltak: 1. a hagyományos családi szerepek sikertelen újratárgyalása, különös tekintettel a társadalmi nemekhez kapcsolódó szerepekre, így a családon belüli munkamegosztásra; 2. a családon belüli hatalmi viszonyok (származás, iskolázottság, anyagiak); 3. a társadalmi mobilitás, rétegváltás és az új szerepekben való bizonytalanság érzése; 4. a földrajzi mobilitás során a regionális/lokális különbözőségeket generáló eltérő értelmezési keretek összecsapása; 5. a gyermeknevelési elképzelések eltérései. Interjúalanyaink szülő-gyermek viszonytal kapcsolatos elképzeléseiben gyakoriak a tekintélyelvű nevelés normák maradványai;⁹ 6. az örökösödés.¹⁰

Interjúalanyaink több mint felénél elhangzott azzal kapcsolatos történet, hogy a sértődő a családban begyakorolt, reflektálatlan rutinná vált viselkedésmintákat a családon kívüli életében, a baráti és munkahelyi viszonylatokban is alkalmazza.

A habitus fontos eleme a nyelvhasználat. Az eddigi interjúink alapján látható, hogy a sértődéshez köthető gyakorlatok nyelvi címkézésének elemzése megkerülhetetlen.

A sértődés megítélése általában negatív, de néhány interjúalanyunk szerint lehet haszna is: időt és elvonulási lehetőséget ad a sérelem feldolgozására, a megnyugvásra. Interjúalanyaink maguk is tudatában vannak, hogy a megsértődés nemcsak a kapcsolataikat, hanem általános közérzetüket, akár a saját egészségüket is rombolhatja. Interjúalanyaink között is vannak olyan személyek, akik önszorgító módon új technikákat és tudatos megküzdési stratégiákat igyekeznek elsajátítani, és új habituselemeket próbálnak kidolgozni a sértődéshelyzetek másféle, konstruktív kezelésére. Azt is interjúalanyainktól hallottuk, hogy a változtatás egy

speciális eszköze a humor. Az interjúkból az is kirajzolódik, hogy a családon belüli sértődést újszerűen kezelő új habituselemek elsajátításához elengedhetetlen a kapcsolati bizalom és a kapcsolat fontossága az egyén számára.

A pilotkutatás eredményei alapján arra vezetődöttünk, hogy konkrét kisközösségek sértődéseinek vizsgálata kvalitatív módszerekkel közelebb vihet a folyamat pontosabb megértéséhez. Az elemzés kereteinek tágítását az alábbi két irányban tervezzük.

1. Az elemzés kereteinek kiszélesítését az alábbi két irányban tervezzük. Két tágabb rokonsági csoport közötti sértődésszekvenciák több szemszögű vizsgálata. Már az interjú készítés során is láthatóvá vált, hogy a megsértő és a megsértett narratívák jellegzetes különbségeket mutatnak. Mi történik azokban a helyzetekben, amikor – jellemzően párkapcsolat, házasság következtében – olyan személyek kerülnek egy családba, akik eltérő sértődési viselkedésformákkal rendelkeznek?

2. Egy vagy két belső konfliktusok miatt felbomlott civil szervezet vizsgálata. Civil szervezetben folyamatos érdek- és értékkülönbségek ütköznek, eltérő háttérű, habitusú emberek egy közös cél érdekében rendszeresen találkoznak. A tagok kilépésének, a szervezetek szétesésének gyakori okozója a nézetletérésekre megsértődéssel való reakálás és ezt követően a kommunikáció megszakítása.

■ JEGYZETEK

1. Daniel Bertaux – Paul Thompson: *Between Generations. Family Models, Myths and Memories*. Oxford University Press, Oxford, 1993.
2. Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák, diagnózisok*. Magvető, Bp., 1983. 401, idézi Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Bp. 2001. 243.
3. Ueli Niederberger: *Anatomie der Kränkung. Ein Beitrag zum Werk von Jesper Juul*. 2010. <http://familylab.ch/files/AnatomiederKraenkung.pdf>
4. Böszörményi-Nagy Iván – Geraldine M. Spark: *Láthatatlan lojalitások*. Animula Kiadó, Bp., 2018.
5. John Goodwin – Hadas Miklós – Jason Hughes – Plugor Réka: *Bevezetés: Norbert Elias és a folyamatszociológia*. Erdélyi Társadalom 2014. 12. 2.
6. Pierre Bourdieu: *A gyakorlatok elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Napvilág Kiadó, Bp., 2009. 208.
7. Hadas Miklós: *The theory of plural habitus*. 2021. (kézirat)
8. Uo.
9. Somlai Péter: *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Bp., 2013.
10. Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 757–774; Jonathan Frykman – Maja Povrzanović Frykman (szerk.): *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Nordic Academic Press, 2016.

